

سنت‌های الهی اجتماعی و پیروفت

www.yelab.ir

قاسم ترخان

سنت‌های الهی اجتماعی و پیشرفت

قاسم ترخان

عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۴۰۳

شمارگان: ۲۰۰ نسخه

طراح جلد: رؤیانگاران

باز ویرایش: آرزی دیندار

این کتاب با حمایت مالی شهرداری حمایت از پژوهشگران و فن‌آوران به چاپ رسیده است

سرنساخت کتاب: ۱۳۴۲

عنوان و نام پدیدآور: سنت‌های الهی اجتماعی - پیشرفت / قاسم ترخان

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۴۰۳.

مشخصات ظاهری: ۵ص،

شابک: ۵-۶۰۴-۱۰۸-۶۰۰-۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فنی.

یادداشت: کتابنامه. یادداشت: نمایه.

موضوع: سنت الهی.

موضوع: *Divine tradition

موضوع: پیشرفت - جنبه‌های مذهبی - اسلام.

موضوع: Islam -- Religious aspects -- Progress

موضوع: توسعه اجتماعی - جنبه‌های مذهبی - اسلام.

موضوع: Islam -- Religious aspects -- Community development

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رده‌بندی کنگره: ۱۰۴ BP

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۱۵۹

شماره کتابشناسی ملی: ۹۶۴۰۱۷۲

این کتاب با کاغذ حمایتی چاپ شده است

دفتر مرکزی: تهران، خیابان شهیدبهنشتی، تقاطع بزرگراه

شهید مدرس، پلاک ۵۶، تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

فروشگاه کتاب اندیشه: تهران: خیابان انقلاب روبروی

درب اصلی دانشگاه تهران، پلاک ۱۳۳۸، تلفن: ۶۶۱۷۵۶۷۰

www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

۱۳	درباره پژوهشگاه.....
۱۵	درباره اثر.....
۱۹	مقدمه.....
۳۵	بخش نخست: مفاهیم و کلیات.....
۳۷	فصل نخست: مفهوم‌شناسی.....
۳۷	گفتار اول: مفهوم‌شناسی «سنت».....
۳۷	۱. «سنت» در لغت و اصطلاح.....
۳۷	۱-۱. معنای لغوی.....
۴۰	۱-۲. معنای اصطلاحی.....
۴۰	الف) معنای اخص «سنت».....
۴۱	ب) معنای خاص «سنت».....
۴۲	ج) معنای عام «سنت».....
۴۴	د) معنای اعم «سنت».....
۴۵	۲. معنای «سنت الهی» و بسامد قرآنی آن.....
۵۱	۲-۱. اضافه‌شدن به اسم جلاله.....
۵۴	۲-۲. اضافه‌شدن به ضمیر جمع.....
۵۶	۲-۳. کاربرد به صورت جمع.....
۵۸	۲-۴. اضافه‌شدن به اولین.....
۵۹	۲-۵. تعبیر سنت پیامبران الهی.....
۶۱	گفتار دوم: مفهوم‌شناسی جامعه و اجتماع.....
۶۷	گفتار سوم: مفهوم‌شناسی پیشرفت.....

- فصل دوم: کلیات ۸۱
- گفتار اول: ویژگی‌های سنت‌های الهی ۸۱
۱. تبدیل‌ناپذیری ۸۲
۲. تحویل‌ناپذیری ۸۵
۳. تکرارپذیری (یکنواختی) ۸۶
۴. تعمیم‌پذیری ۸۷
۵. حتمی بودن ۸۸
۶. تأثیرگذاری و اثرپذیری ۹۰
- گفتار دوم: گونه‌شناسی و طبقه‌بندی سنت‌های الهی ۹۰
۱. تقسیم سنت‌ها به اعتبار سنخ قانون ۹۱
- ۱-۱. سنن تشریحی ۹۱
- ۱-۲. سنن تکوینی ۹۱
۲. تقسیم سنت‌ها به اعتبار نحوه بیان و اجرا ۹۱
- ۲-۱. سنن مطلق ۹۲
- ۲-۲. سنن مشروط ۹۴
۳. تقسیم سنت‌ها به اعتبار ظرف تحقق ۹۵
۴. تقسیم سنت‌ها به اعتبار سطوح ۹۶
- ۴-۱. سنن فردی ۹۶
- ۴-۲. سنن اجتماعی ۹۶
- ۴-۳. سنن تاریخی ۹۹
- ۴-۴. سنن تمدنی ۱۰۱
۵. تقسیم سنت‌ها به اعتبار عامل ۱۰۳
- ۵-۱. سنن منته‌جه از عوامل انسانی ۱۰۳
- ۵-۲. سنن تأثیرپذیر از عوامل غیر انسانی ۱۰۳
۶. تقسیم سنت‌ها به اعتبار نتیجه ۱۰۵
- ۶-۱. سنت‌های ناظر به پیشرفت مادی و همه‌جانبه ۱۰۵
- ۶-۲. سنت‌های ناظر به پیشرفت جوامع ۱۰۶
۷. تقسیم سنت‌ها به اعتبار ساخت‌ها ۱۰۶
- ۷-۱. سنت‌های اقتصادی ۱۰۶
- ۷-۲. سنت‌های فرهنگی - تربیتی ۱۰۷

۱۰۷. ۷.۳. سنت‌های سیاسی - نظامی .....
۱۰۸. گفتار سوم: روش‌شناسی استخراج سنت‌ها.....
۱۰۸. ۱. استفاده از روش عقلی و تجربی (عقل تجریدی و عقل تجربی).....
۱۱۰. ۲. بهره‌گیری از روش نقلی (رجوع به قرآن و روایات).....
۱۱۰. ۲.۱. استخراج سنت‌ها به‌طور عام .....
۱۱۷. ۲.۲. استخراج سنت‌ها در سطوح خاص.....
۱۱۹. ۳. بهره‌گیری از روش تلفیقی و همگرا .....
۱۲۲. گفتار چهارم: نگاهی به مباحث نظری سنت‌های الهی.....
۱۲۲. ۱. مباحث هستی‌شناسانه.....
۱۲۲. ۱.۱. پذیرش نظام علی و معلولی .....
۱۲۴. ۱.۲. پذیرش نقش عوامل معنوی و فرامادی در پدیده‌های اجتماعی.....
۱۲۶. ۲. مبحث انسان‌شناسانه.....
۱۲۷. ۲.۱. حقیقت انسان و ویژگی‌های آن .....
۱۳۰. ۲.۲. سازگاری نقش انسان با الهی و قطعی بودن سنت‌ها.....
۱۳۳. ۳. مباحث جامعه‌شناسانه.....
۱۳۳. ۳.۱. عدم ابتدای قانونمندی بر وجود علی جامعه .....
۱۳۸. ۳.۲. برخورداری جامعه و تاریخ از سنت .....
۱۳۹. الف) اثبات اصل قانونمندی جامعه و تاریخ با عقل و تجربه.....
۱۴۰. ب) اثبات اصل قانونمندی جامعه و تاریخ با نقل .....
۱۴۳. ۳.۳. پذیرش تکامل جوامع و تاریخ بر اساس سنت‌های الهی.....
۱۴۵. الف) مخالفان مسلمان حرکت تکاملی.....
۱۴۷. ب) موافقان مسلمان حرکت تکاملی .....
۱۵۶. ۳.۴. جامعه مطلوب یا آرمانی و الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت.....
۱۵۹. جمع‌بندی بخش نخست .....
۱۶۳. بخش دوم: بررسی سنت‌ها بر اساس نتیجه.....
۱۷۵. فصل نخست: سنت‌های الهی و پیشرفت جوامع.....
۱۷۵. گفتار اول: اقسام سنن ناظر به پیشرفت.....
۱۷۷. ۱. سنت افزایش هدایت خاص .....
۱۸۲. ۲. سنت آموزش گناهان .....
۱۸۳. ۳. سنت استجاب دعا .....

۱۸۴	۴. سنت ایمنی از خوف و حزن.....
۱۸۶	۵. سنت آرامش و سکینه.....
۱۸۷	۶. سنت محبوبیت اجتماعی.....
۱۸۸	۷. سنت تحیب و تزئین ایمان.....
۱۹۰	۸. سنت ابتلا.....
۱۹۴	۸.۱. سنت مداوله.....
۱۹۵	الف) سنت تمییز.....
۲۰۰	ب) سنت تمحیص.....
۲۰۱	۸.۲. سنت باساء و ضراء.....
۲۰۳	۸.۳. سنت إغناء.....
۲۰۴	۸.۴. سنت جعل امامت.....
۲۰۹	۹. سنت نصر.....
۲۲۳	۱۰. سنت رزق.....
۲۲۶	۱۱. سنت برگزینی.....
۲۲۳	۱۲. سنت خَلْف.....
۲۲۶	۱۳. سنت اعطای حیات طیبه.....
۲۲۶	۱۴. سنت استخلاف.....
۲۴۳	گفتار دوم: شرط در سنن ناظر به پیشرفت.....
۲۴۴	۱. عوامل بینشی.....
۲۴۵	۱-۱. ایمان.....
۲۴۷	۱-۲. کفر به طاغوت.....
۲۴۸	۱-۳. علم.....
۲۵۰	۲. عوامل منشی.....
۲۵۱	۲-۱. تواضع.....
۲۵۳	۲-۲. اخلاص.....
۲۵۵	۲-۳. توکل.....
۲۶۰	۲-۴. زهد.....
۲۶۲	۲-۵. سخاوت.....
۲۶۳	۲-۶. صبر.....
۲۶۵	۳. عوامل کنشی.....

۲۶۶	۳-۱. فروعات دینی .....
۲۶۸	۳-۲. غیر فروعات دینی .....
۲۷۳	گفتار سوم: جزا در سنن ناظر به پیشرفت .....
۲۷۴	۱. پیشرفت انسان .....
۲۷۵	۱-۱. پیشرفت انسان و عوامل بینشی .....
۲۷۷	۱-۲. پیشرفت انسان و عوامل منشی .....
۲۷۷	۱-۳. پیشرفت انسان و عوامل کنشی .....
۲۷۸	۲. پیشرفت طبیعت .....
۲۷۹	۲-۱. پیشرفت طبیعت و عوامل بینشی .....
۲۷۹	۲-۲. پیشرفت طبیعت و عوامل منشی .....
۲۸۰	۲-۳. پیشرفت طبیعت و عوامل کنشی .....
۲۸۰	۳. پیشرفت رابطه .....
۲۸۲	۳-۱. پیشرفت رابطه و عوامل بینشی .....
۲۸۷	۳-۲. پیشرفت رابطه و عوامل منشی .....
۲۸۸	۳-۳. پیشرفت رابطه و عوامل کنشی .....
۲۹۱	فصل دوم: سنت‌های الهی و پسرقت و انحطاط .....
۲۹۲	گفتار اول: اقسام سنن الهی ناظر به پسرقت و انحطاط .....
۲۹۲	۱. سنت اضلال یا افزایش گمراهی .....
۲۹۳	۲. سنت اقساء قلوب .....
۲۹۴	۳. سنت تزئین کارهای باطل .....
۲۹۶	۴. سنت إمهال (املاء)، مکر و استدراج .....
۲۹۶	۴-۱. سنت إمهال و املاء .....
۲۹۸	۴-۲. سنت مکر و کید .....
۲۹۸	۴-۳. سنت استدراج .....
۳۰۴	۵. سنت حاکمیت یافتن اهل معصیت .....
۳۰۴	۵-۱. سنت إتراف و تسلط مجرمان .....
۳۰۵	۵-۲. سنت تسلط ظالمان .....
۳۰۶	۶. سنت شکست اهل باطل و نافرمانان .....
۳۰۷	۷. سنت احباط .....
۳۱۱	۸. سنت اصابت مصیبت .....

- ۳۱۵..... سنت تدمیر و استیصال
- گفتار دوم: شرط در سنن ناظر به پسرقت..... ۳۱۹
- ۳۲۰..... عوامل بینشی
- ۳۲۰..... ۱-۱. شرک و کفر
- ۳۲۶..... ۱-۲. جهل
- ۳۲۷..... ۲. عوامل منشی
- ۳۲۷..... ۲-۱. نسیان و غفلت از یاد خدا
- ۳۲۸..... ۲-۲. خصلت‌های منفی دیگر
- ۳۲۹..... ۳. عوامل کنشی
- ۳۳۱..... ۳-۱. تکذیب آیات و اطاعت‌نکردن از رهبران واقعی جامعه
- ۳۳۴..... ۳-۲. ظلم
- ۳۳۷..... ۳-۳. ربا
- ۳۳۸..... ۳-۴. ربا نسوع آن
- ۳۳۸..... ۳-۵. فسق و فساد
- ۳۳۹..... ۳-۶. گفتار گناه‌الوهم
- ۳۳۹..... ۳-۷. ناسپاسی
- گفتار سوم: جزا در سنن ناظر به انحطاط جوامع..... ۳۴۰
- ۳۴۰..... ۱. پسرقت انسان
- ۳۴۱..... ۲. پسرقت طبیعت
- ۳۴۲..... ۳. پسرقت رابطه
- ۳۴۳..... جمع‌بندی بخش دوم
- بخش سوم: کیفیت و کمیت در عوامل تأثیرگذار..... ۳۵۹**
- فصل نخست: چگونگی تأثیر عوامل فرامادی و معنوی..... ۳۶۱
- گفتار نخست: تأثیر طولی و حاکمانه علل عقلی و مثالی بر جهان شهادت..... ۳۶۳
- گفتار دوم: تأثیر دوگانه از طریق علل سه‌گانه انسانی..... ۳۶۷
- گفتار سوم: تأثیر از طریق استخدام علل طبیعی..... ۳۷۰
- گفتار چهارم: ایفای نقش در قالب سنت‌های الهی..... ۳۷۲
- فصل دوم: میزان تأثیرگذاری علل و عوامل فرامادی و معنوی..... ۳۷۵
- گفتار نخست: نقش‌های دوگانه علل فرامادی و معنوی..... ۳۷۵
۱. عاملیت و مانعیت در پیدایی و مانایی..... ۳۷۵

۳۷۸	۲. نقش مقدماتی و ذی‌المقدمی.....
۳۷۹	۳. نقش مانا و جامع.....
۳۸۰	۴. نقش تامه و اقتضایی.....
۳۸۰	۴-۱. علل تامه.....
۳۸۳	۴-۲. عوامل اقتضایی.....
۳۸۸	گفتار دوم: شرایط و موانع تأثیر.....
۳۸۹	۱. معیت با اسباب مادی.....
۳۹۰	۲. معیت یا عدم مزاحمت با اسباب معنوی دیگر.....
۳۹۱	۳. معیت با مصلحت.....
۳۹۲	گفتار سوم: امکان‌سنجی پیش‌بینی حوادث اجتماعی.....
۴۰۱	جمع‌بندی بخش سوم.....
۴۰۵	بخش چهارم: دیدگاه‌های تحقیق.....
۴۰۷	فصل نخست: بازنمایی سنجش در نظریه‌های علوم انسانی.....
۴۰۷	گفتار نخست: اثبات حرکت حکمی تامه و تاریخ.....
۴۱۰	گفتار دوم: اثرپذیری نظریه‌های اقتصادی از سنت‌ها.....
۴۱۴	گفتار سوم: پاسخ به شبهه پیشرفت جوامع سکولار.....
۴۲۱	فصل دوم: بازنمایی سنت‌ها در اسناد و سیاست‌گذاری‌ها.....
۴۲۱	گفتار نخست: مروری بر اهداف «سند توسعه پایدار».....
۴۲۳	گفتار دوم: بررسی و نقد.....
۴۲۳	جمع‌بندی بخش چهارم.....
۴۳۵	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....
۴۵۷	منابع.....
۴۸۱	فهرست آیات.....
۵۰۵	فهرست روایات.....
۵۰۹	نمایه اعلام.....
۵۱۳	نمایه اصطلاحات.....

▣ درباره پژوهشگاه ▣

در پرتو پیروزی انقلاب اسلامی ایران، بار دیگر تعالیم متعالی و مترقی اسلام، به‌عنوان معارف نجات‌بخش، در عرصه حیات انسان معاصر ظاهر گردید. تجدید حیات اسلام از سوی سبب بیداری و خودباوری ملت‌های مسلمان شد، از سوی دیگر باعث نمایان شدن مسأله‌های مسأله‌های مسأله‌ها و مکاتب بشرساخته و نظام‌های مبتنی بر آنها در میان دیگر ملل گشت. بایستگی بسط تحقیق و مطالعه متقن و منسجم، نظریه‌پردازی و نوآوری در زمینه‌های معارف دینی و نظامات اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت عالمانه و روزآمد به حوادث واقعه فکری به فراخور شرایط کنونی و درخور این رستخیز رهایی‌بخش و نیز لزوم آسیب‌شناسی فرهنگ ملی، دفاع درست و دقیق از دین و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی آن و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اقشار تحصیل‌کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی پژوهشی مخصص و کارآمدی را فرض می‌نمود. به‌اقتضای ضرورت‌های پیش‌گفته، حسب‌الأمر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی آیت‌الله خامنه‌ای (مدّ ظلّه‌العالی) و با تلاش و تدبیر آیت‌الله علی‌اکبر رشاد، «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به‌عنوان نهادی علمی فکری، دانشگاهی - حوزوی، در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

اهداف پژوهشگاه، مشتمل بر موارد ذیل است:

۱. نظریه‌پردازی و نوآوری علمی درجهت توسعه و تعمیق معرفت دینی و نیز بسط مطالعات راهبردی و کاربردی گره‌گشا در قلمرو حکمت و اندیشه دینی، فرهنگ، معارف و علوم انسانی اسلامی؛

۲. تعمیق و تحکیم بنیادهای معرفتی گفتمان فکری انقلاب اسلامی و رفع نیازمندی‌های نظری جمهوری اسلامی در زمینه نظامات اجتماعی و رفتاری اسلام و ارائه الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت؛
۳. بازشناسی، نقادی، بازپیرایی و بازارانه‌سازی موارث معرفتی بازمانده از سلف صالح، در حوزه دین‌پژوهی، فرهنگ و اندیشه دینی و نظامات اسلامی؛
۴. مطالعه مقایسه‌ای (تطبیقی) و نقد فعال، مبتکرانه و روشمند مکاتب و نظریه‌های معارض و رقیب در قلمرو حکمت و اندیشه دینی، فرهنگ و علوم انسانی اسلامی؛
۵. دفاع علمی از حکمت و معرفت دینی و فرهنگ و اندیشه اسلامی؛
۶. بازآرایی و ارائه شایسته و اثربخش مبانی و معارف وحیانی و تعالیم اهل بیت^{علیهم‌السلام}، ناظر به نظرها و نیازهای نوپدید؛
۷. تربیت صاحب‌نظران متعهد و متمحص، کارآ و زمان‌آگاه، در زمینه‌های مورد نیاز در بندهای فوق.

پژوهشگاه دارای شخصیت حقوقی مستقل و در حکم نهاد عمومی و غیردولتی است که اکنون در قالب «پژوهشگاه حکمت و دین‌پژوهی»، «نظام‌های اسلامی»، «فرهنگ و مطالعات اجتماعی»، «دانشنامه‌نگاری دینی» و چند مؤسسه وابسته از جمله مرکز مطالعات پیشرفت و تمدن، مرکز مطالعات فضای مجازی، مؤسسه پیوست‌نگاری فرهنگی افق، مرکز رشد و نوآوری علوم انسانی اسلامی و کانون اندیشه جوان، برای تحقق اهداف مذکور در اساسنامه مصوب خود، فعالیت می‌کند.

درباره اثر

مرکز مطالعات پیشرفت و تمدن که مشتمل بر دو گروه علمی تحت عناوین الف. مطالعات پیشرفت اسلامی ایرانی و ب. مطالعات تمدن نوین اسلامی است، در جهت تحقق اهداف ذیل فعالیت می‌نماید:

۱. نظریه‌سازی و تولید ادبیات علمی فکری در زمینه «پیشرفت» و «تمدن». ب. کتاب‌های مبانی و منابع اسلامی، مکتب فکری حضرت امام خمینی، و رهنمودهای علمی فرهنگد انقلاب اسلامی (دام ظلّه) معطوف به تکون «تمدن نوین اسلامی».

۲. گفتمان‌سازی در زمینه «آرمان‌های تمدن نوین اسلامی»، در افق نخبگانی و عمومی.

۳. پشتیبانی مطالعاتی و نظری از «الگوی اسلامی» ایرانی پیشرفت» و «محورها و مفاهیم بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی».

گروه مطالعات پیشرفت اسلامی ایرانی به صورت مشخص وظایف ذیل را

در دستور کار خود قرار داد:

۱. تکمیل هندسه معرفت دینی بر اساس میراث معرفتی و غیر معرفتی اسلامی

و ایرانی و نیز تجارب معرفتی و غیر معرفتی بشری در خصوص الگوی

اسلامی ایرانی پیشرفت از طریق: الف. تبیین و ارائه نظریه و الگوی پایه

پیشرفت اسلامی، ب. تبیین و ارائه نظریه و الگوی پایه اسلامی ایرانی

پیشرفت، ج. تبیین و ارائه نظریه و الگوهای عرصه‌ای پیشرفت

۲. بسط گفتمان معرفتی حکمی و متجدد اسلامی در زمینه پیشرفت

اسلامی ایرانی پیشرفت در سطح نخبگانی علمی و کارگزاران و توده

مردم در گستره ملی و بین‌المللی به‌ویژه جهان اسلام

۳. مواجهه تحلیلی انتقادی با نظریه‌ها و الگوهای توسعه‌ای، به‌خصوص

نظریه و الگوی توسعه لیبرال سرمایه‌داری

۴. حضور فعال در فضاهای فکری و اندیشه‌ای به منظور تبیین مواضع نظری و عملی و دفع و رفع شبهات
۵. ایجاد انگیزش و فراهم‌سازی بستر نهادی لازم برای ارائه دیدگاه‌ها و نظریه‌ها از سوی اندیشمندان و صاحب‌نظران به‌ویژه اعضای هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی
۶. همکاری با نهادهای حاکمیتی، حوزوی و دانشگاهی و نهادهای مردم‌نهاد برآمده از دغدغه‌های انقلابی در راستای انجام مأموریت و تحقق چشم‌انداز و اهداف ترسیم‌شده
۷. پایش و آسیب‌شناسی وضعیت موجود و روندهای کلان استقرار یافته در قیاس با افق مطلوب پیشرفت در راستای حرکت به‌سوی تمدن نوین اسلامی.

تحقیق پیش‌رو، نتیجه تلاش علمی محقق ارجمند حجت الاسلام والمسلمین قاسم ترخان معنی و هیئت علمی گروه کلام و الهیات جدید پژوهشکده حکمت و دین پژوهی است. وی در بخش‌هایی از این کتاب از همکاری جناب آقای حسین یوسفیان نیویورک بهره برده است.

نگاهی گذرا بر آثار نویسنده نشان می‌دهد زمینه‌های مطالعاتی ایشان گستره متنوعی را در بر می‌گیرد؛ لیکن پرداختن به پیرانگاره‌های علوم انسانی (مباحث مقدماتی و پیرامونی مانند بحث امکان علوم انسانی اسلامی و چگونگی تأثیر گزاره‌های کلامی بر علوم انسانی)، نقد علوم انسانی مدرن و نشان دادن تأثیر مبانی کلامی در علوم انسانی نقطه ثقل تحقیقات وی را تشکیل می‌دهد. ایشان افزون بر مقالات متعدد علمی مانند: «علل معنوی و چالش‌های پیش‌رو در اسلامی‌سازی علوم»، «انکار علم دینی در محک نقد»، «باورهای کلامی و علوم انسانی (جایگاه و چگونگی تأثیر)» و «ویژگی‌های پارادایمی موضوع علوم انسانی اسلامی از نگاه علامه طباطبایی» و...، کتاب‌های پژوهشی «درآمدی بر مبانی کلامی علم دینی با تأکید بر علوم انسانی» و «برآیند مبانی کلامی در علوم انسانی اسلامی»، «مبانی جهان‌شناختی علوم انسانی اسلامی از منظر قرآن کریم» را در این حوزه و کتاب‌های «عقل‌شناخت»، «مهرماه (نگاهی نو به

نقش هدایت‌گری اهل‌بیت»، «شخصیت و قیام امام حسین (ع)» و «آفاق عصمت» را در حوزه‌های دیگر کلامی منتشر کرده‌اند.

اثر حاضر کوشیده است تا بر اساس نگاه قرآن، سنت‌های الهی اجتماعی را اصطیاد کند و برون‌داد آن را در موضوع پیشرفت نشان دهد. بخش نخست به مفاهیم و کلیات اختصاص یافت و در بخش دوم، سنت‌ها و قوانین مشروط در قالب دو فصل کلان (سنن ناظر به پیشرفت و سنن ناظر به پسرفت) مورد بررسی قرار گرفت، با این منطقی که در هر فصلی، گفتار اول به اقسام سنن و گفتار دوم به عوامل و شرط (بینشی، منشی و کنشی) و گفتار سوم به جزا (ابعاد سه‌گانه جامعه) اختصاص یافت و در بخش سوم در قالب دو فصل، چگونگی و میزان تأثیر اهراب فرامادی و معنوی، بررسی شد. بخش چهارم به امتداد و کارکردهای ساحت‌های الهی در ساحت‌های دانشی و غیردانشی پرداخته است.

در پایان از اعضای محترم شورای علمی گروه مطالعات پیشرفت اسلامی ایرانی، مؤلف محترم و نیز اساتید محترم ارزیابان حجج اسلام آقایان دکتر محمد جواد رودگر و دکتر علیرضا عالمی به سبب تلاش برای افزودن بر غنای این اثر سپاس‌گزاری می‌شود. توفیقات روزافزون آنان را از خدای سبحان خواستاریم. در خاتمه امیدواریم خوانندگان فرهیخته این کتاب، با ارائه نظرات ارزنده خود، ضمن کمک به تکمیل این تحقیق ارزشمند، ما را در ارائه آثار برتر دیگر یاری فرمایند.^۱

گروه مطالعات پیشرفت اسلامی ایرانی

مرکز مطالعات پیشرفت و تمدن

---

۱. پژوهش حاضر، با حمایت بنیاد ملی علم ایران، معاونت علمی و فناوری و اقتصاد دانش‌بنیاد ریاست جمهوری در قالب طرح پژوهشی ۹۶۰۰۸۴۱۶ به سرانجام رسیده است.

مقدمه

حرکت عقلانی، مؤمنانه و متعهدانه در جهت ایجاد «تمدن نوین اسلامی» متناسب با آرمان‌ها در زیست‌بوم ایران، به‌عنوان رسالت ملت و نظام جمهوری اسلامی ایران در متن سند «الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت»^۱ ثبت شده است. تحقق «تمدن نوین اسلامی» در گرو شناخت قوانینی است که تحقق‌بخش چنین هدفی باشد. مقاله حاضر، مقاله‌ای پشتیبان مبانی جهان‌شناختی سند یادشده را به نگارش درآورد، یکی از مبانی پیشرفت اسلامی را این مبنا دانست که: «نظام علی - معلولی بر جهان حاکم است. جهان مادی در طول عالم ماورا است و عوامل مؤثر در آن منحصر به علل مادی و طبیعی نیست». به این مبنا و سایر مبانی در کتاب «مبانی الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت»^۲ پرداخته شد؛ اما از همان زمان و بلکه پیش از آن، این پرسش ذهن نویسنده را به خود مشغول کرده بود که سنن الهی چه نقشی را می‌توانند در موضوع پیشرفت داشته باشند؛ از این‌رو بررسی و مذاقه پیرامون موضوع فوق از اهداف پژوهشی مؤلف قرار گرفت. مقالاتی به نگارش درآمد و کرسی‌های علمی برگزار شد تا جوانب بحث روشن‌تر شود.

در این راستا، موضوع فوق در قالب پروژه «سنن‌های الهی اجتماعی و

۱. این سند در سال ۱۳۹۷ منتشر شده است.

۲. این کتاب که حاصل تلاش جمعی از محققان است، در بیست و سومین دوره جایزه کتاب سال حوزه در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی به‌عنوان اثر شایسته تقدیر معرفی شد.

پیشرفت» به صندوق حمایت از پژوهشگران ارائه شد. در اجرای این طرح از فرهیخته ارجمند حسین یوسفیان دعوت به همکاری شد. نامبرده با قبول این درخواست در تحقق بخش‌هایی از اثر، به مؤلف یاری رساند؛ از این‌رو نگارنده این اثر، قدردانی از زحمات ایشان را بر خود فرض می‌داند.

۱. بیان مسئله

متون دینی از قوانینی پرده بر می‌دارند که در قالب شرط و جزا^۱ بیان شده‌اند. قوانینی که بیان می‌کنند اگر «a» آن‌گاه «b» یا اگر رفتار «الف» اتفاق بیافتد، نتیجه «ب» حاصل خواهد شد. هریک از رفتار فرد یا جامعه (موضوع گزاره) به لحاظ ظرف تحقق می‌تواند اثری در آخرت یا دنیا داشته باشند. آثار دنیایی می‌توانند فردی یا اجتماعی باشند. پژوهش پیش‌رو، در پی اثر دنیایی و اجتماعی است (اثری که مربوط به پیشرفت یا پسرفت جوامع باشد) چه عامل آن رفتار فردی باشد یا اجتماعی. نگارنده، با استناد به آیات و روایات، تلاش خواهد کرد، با تبیین سنت‌های الهی اجتماعی (مشروط)، «عامل و شرط» این قوانین را به‌مثابه متغیر مستقل و «جزا و نتایج اجتماعی» (پیشرفت و پسرفت) این قوانین را به‌مثابه متغیر وابسته مورد واکاوی قرار داده و رابطه آن دو را در قالب سنت‌های الهی اجتماعی تبیین کند.

- به لحاظ عامل تأثیر، می‌توان بررسی کرد که علاوه بر عوامل مادی، چه عواملی دیگری در حصول نتیجه دخیل‌اند.

- به لحاظ نتیجه، دستیابی به پیشرفت، یا توسعه پایدار (ارتقای معنویت، طولانی‌شدن عمر همراه با تندرستی و سلامت، افزایش سطح دانش و سطح معاش آبرومند و...) از آثار اجتماعی عوامل معنوی است که در قالب دو سنت اصلی و کلان ناظر به افزایش نعمات و کاهش نعمات قابل دسته‌بندی است.

۱. جزا در این نوشتار به معنای برآیند و نتیجه است، نه کیفر، مجازات و ثواب.

- بدون تردید سخن از تأثیر عوامل فرامادی و معنوی، به معنای نادیده‌انگاری عوامل مادی نیست، بلکه توجه دادن به نقش اساسی و فراوان عوامل فرامادی و معنوی است که در طول عوامل مادی و حاکم بر آنها هستند و این تحقیق عهده‌دار تبیین آنها است.

۲. ضرورت و اهمیت تحقیق

اهمیت و ضرورت پرداختن به سنت‌های الهی از آن جهت است که تحقق و شکل‌گیری جامعه مطلوب و تحصیل پیشرفت، در بستر قوانین علمی و اجتماعی صورت می‌پذیرد. شناخت سنن و قوانین الهی یا غفلت از آنها می‌تواند آثار و نتایج مثبت یا منفی در راستای حرکت به سمت آرمان‌ها داشته باشد. به نظر می‌رسد عاقلین زیر می‌توانند توجیه‌کننده انجام پژوهش در این حوزه باشند و ضرورت آن را تبیین کنند.

۲-۱. پیش‌بینی، کنترل و اصلاح

اجتماعی بودن انسان اقتضا می‌کند دین نیز - که عهده‌دار هدایت اوست - اجتماعی باشد و به اجتماع نیز توجه کند. بدین معنا هدایت به فقط شامل فردسازی است که جامعه‌سازی را نیز در بر می‌گیرد.

قرآن کریم در آیاتی تصریح کرده که هدفش از دعوت به سیر در زمین و شناخت سنت‌ها، اصلاح و هدایت جامعه است؛ برای نمونه، در آیه ۱۳۷ و ۱۳۸ سوره آل عمران آمده است: «فَدَخَلَتْ مِنْ قَبْلِكَ سُنُنٌ فَمَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ * هَذَا يَأْتِيَنَّ لِلنَّاسِ وَهَدْيٌ وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ». هر چند مقصود از واژه «سنن» در آیه اول، سنت‌های تشریحی است،^۱ مفاد آن بیان سنتی از سنن تکوینی اجتماعی مشروط است که عامل جریان آن، تکذیب خدا، دین و رسول اوست. در آیه دوم به خوبی تبیین شده که سیر در زمین و آگاهی از سنت‌های

۱. ر.ک: سیدمحمدحسین طباطبایی؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ ج ۴، ص ۲۱.
محمدبن حسن طوسی؛ التبیان فی تفسیر القرآن؛ ج ۲، ص ۵۹۷-۵۹۸.

تکوینی، زمینه‌ساز اصلاح و هدایت انسان‌ها است.

روشن است شناسایی علل، آثار و پیامدهای پدیده‌ها و رخدادهایی که در زندگی افراد به وقوع می‌پیوندد، امکان پیش‌بینی،^۱ پیشگیری و تحت‌کنترل قراردادن رخدادها و حوادث و مسائل اجتماعی را فراهم می‌کند؛ از این جهت، بررسی سنت‌های اجتماعی این امکان را برای ما فراهم می‌سازد تا قوانین و نظام حاکم بر رخدادهای اجتماعی را کشف و با شناخت روابط پدیده‌ها و رخدادهای اجتماعی روند آنها را پیش‌بینی کرده^۲ و رخدادهای اجتماعی را تحت‌کنترل درآورده و در نهایت جامعه را اصلاح کنیم.

بنابراین شرط لازم پیش‌بینی حوادث اجتماعی و تاریخی، کالبدشکافی و تحلیل دقیق جوامع گذشته است که با شناخت حوادث و رخدادهای غیرمنتظره و آمادگی برای تقابل با آن، برنامه‌ریزی دقیق برای مقابله با آسیب‌های اجتماعی و نهایتاً چاره‌اندیشی برای بهبود وضع موجود امکان‌پذیر است. چنین مطالعاتی می‌تواند تحقق‌بخش طرح‌های اجتماعی دینی باشد؛ زیرا مبانی فلسفی مباحث اجتماعی یا بحث‌های جامعه‌شناختی، از جمله قانونمندی جامعه و روابط علی و معلولی پدیده‌های اجتماعی، تغییرات سطح زندگی اجتماعی و آسیب‌شناسی اجتماعی و نظام کنترل اجتماعی و... با بحث از «سنت‌ها» پاسخ می‌یابد.^۳

به‌بیانی دیگر، این سنت‌ها می‌توانند در علوم اجتماعی منتج به طراحی یک جامعه‌پژوهی دینی برای رسیدن به الگویی صحیح از یک جامعه دینی و همچنین آینده‌پژوهی برای طرح‌ریزی و محاسبه پدیده‌های اجتماعی شوند.^۴

-
۱. نگارنده امکان‌سنجی پیش‌بینی حوادث اجتماعی را در بخش سوم، فصل دوم، گفتار سوم مورد بحث و بررسی قرار داده است.
  ۲. محمود رجبی؛ قانونمندی جامعه و تاریخ؛ ص ۳۰.
  ۳. ر.ک: غلام‌حیدر کوشا؛ «پژوهشی در الگوی مطالعه سنت‌های اجتماعی در قرآن»؛ ص ۳۵-۳۶.
  ۴. ر.ک: مهدی فاتح راد و دیگران؛ «مختصات روش‌شناختی فرارشته آینده‌پژوهی به‌مثابه یک فراپارادایم یک‌پارچه»؛ ص ۱۳۵-۱۳۹.

۲-۲. عدم تکرار خطاهای امت‌های گذشته و عبرت‌آموزی

به نظر می‌رسد بیان «سنت‌های الهی» در آیات قرآن کریم، به منظور تذکر دادن به مخاطب و عبرت‌آموزی از سرگذشت پیشینیان است. تشابه سرنوشت و حالات انسان‌ها و ملت‌ها، موجب می‌شود هر ملتی در هر زمان بادانستن اوضاع و احوال ملت‌های قبل از خود، به احوال و سرنوشت خویش بر اساس سنت خداوند که بر همه ملت‌ها حاکم است، پی برده و آشنا شود.^۱ به‌دیگر سخن، اهمیت و ارزش تاریخ و ملاحظه سرگذشت اقوام پیشین، نه به‌لحاظ تاریخ‌نگاری بلکه به‌جهت تاریخ‌نگری آن است؛ یعنی مطالعه تاریخ به‌جهت کشف قوانین حاکم بر آن و سیر آن در مسیری که خداوند به آن امر فرموده است.^۲

علامه جوادی آملی از علم سنت‌های الهی به‌عنوان یک دانش فراگیر نام برده و چنین گفته است:

علم سنت الهی که در چهره‌های بزرگان سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و... ظهور می‌یابد و کارآمد است، به‌عنوان یک دانش مطرح نشده است؛ البته تاریخ، سکولار و گسسته از مبدأ فاعلی و غایی مطرح می‌شود؛ لیکن فطانت بتره که پیگیر تاریخ ابتر است ثمره عبرت را به همراه ندارد، بلکه صرف اطلاع و آگاهی از گذشته است که چنین دانش منقطع‌الأول و الآخری، جزو علمی است که لا ینفع من عِلْمَه و لا یضر من جهَلَه و از آن جهت که به جبر تاریخ مشوب است بدون زیان نخواهد بود.^۳

۲-۳. پیشرفت همه‌جانبه در گرو شناخت سنت‌ها

۱. علامه مجلسی در این باره می‌نویسد: «و من عرف العبرة عرف السنة ای سنة الأولین و سنة الله فیهم فإنما من أعظم العبر و من عرف السنة فكأنما كان مع الأولین فی حیاتهم أو بعد موتهم أيضا فإن المعرفة الكاملة تفید فائدة المعاينة لأهلها» (محمدباقر مجلسی؛ بحار الأنوار؛ ج ۶۵، ص ۳۶۹).

۲. ر.ک: عبدالله نصری؛ مبانی انسان‌شناسی در قرآن؛ ص ۵۱.

۳. عبدالله جوادی آملی؛ تفسیر تسنیم؛ ج ۱۵، ص ۵۸۵.

شناخت سنت‌های اجتماعی و علم به سرنوشت یکسان انسان‌ها دو برداشت افراطی و تفریطی (تسلیم محض قضا و قدر دانستن و عدم امکان تغییر سرنوشت خود از سویی و از سوی دیگر آزاد دانستن مطلق انسان) را تصحیح می‌کند. به بیان دیگر، انسان آگاه از سنت‌ها، حوادث عالم را نه تصادفی که خودبه‌خود اتفاق بیافتد، می‌داند و نه جبری که انسان در تحقق آن بی‌اختیار باشد. وی برای ساخت بنایی نورانی و سعادت‌مند در آینده - که وعده قرآن است - فعالانه نقش ایفا می‌کند و گام‌ها را با بصیرت به‌سوی امام بر می‌دارد. از خودسازی که جزء ارکان تغییر و اصلاح جهانی است غفلت نمی‌کند. قدرت‌های مادی، جهان را علی‌رغم تمام هیمنه آنها باطل و نابودشدنی می‌دانند و بر این باورند که ابلیس و شیاطین جن و انس بر مؤمنان تسلط ندارند و انسان می‌تواند با اعتماد به وعده‌های الهی و تمسک به ثقلین، کید آنان را با همه پیچیدگی آن، دفع کند. این‌ها همه در قالب سنت‌های مشروط الهی به دو شکل ایجابی و سلبی تحقق می‌پذیرد:

الف) سنت‌های ایجابی: سنت‌هایی که جریان‌ها و رویدادها را هدایت، موفقیت، کامیابی، برکت و پیروزی و نظایر آن است که در نتیجه به پیشرفت واقعی بشریت می‌انجامد؛ مانند سنت نصر و برکت و... شناخت این دسته از سنت‌ها و شرایط جریان آنها برای استمداد از آنها در راه کمال ضروری است.

ب) سنت‌های سلبی: سنت‌های الهی که تحقق آنها منجر به گمراهی، نابودی تدریجی (سنت امحاق)، بی‌نتیجه‌شدن فعالیت‌ها (سنت احباط) و حرکت جامعه در مسیر سقوط و تنزل و... است. شناخت این سنت‌ها برای پرهیز از فروافتادن به چنین پرتگاه‌هایی لازم است.^۱

براین اساس، بایسته است با تفحص در معارف و تعالیم و حیانی دین مبین

۱. ر.ک: تورج روحانی و محسن عرفانی؛ پیشرفت و تعالی از دیدگاه سنت‌های الهی؛ ص ۲۷-۲۸.

اسلام، به عوامل پیشرفت بر اساس سنت‌های الهی پرداخته شود و دورنمای مدل پیشرفت و شاخص‌های تعالی با پشتیبانی سنت‌ها الهی اجتماعی و میزان و نتیجه تأثیر آن نمایانده شود تا این گمان حاصل نشود که پیشرفت حاصل از این سنت‌ها همان پیشرفت غربی است.

بر انسان‌های نخبه لازم است با آگاهی از سنت‌ها، پیشرفت و حرکت به سمت آرمان‌ها را تسریع بخشند و مبتنی بر چارچوب‌ها و اصول و قواعد و حیانی، قواعد زندگی دنیوی را تنظیم، نظارت و اجرا نمایند تا سنت‌های الهی جامعه عمل به خود بیوشاند و جامعه در مسیر پیشرفت قرار گیرد.

عدم تبعیت از سنت‌های الهی و قواعد و حیانی و یا مبتنی بر وحی خودبه‌خود جامعه را از مسیر دستیابی به پیشرفت همه‌جانبه و فراگیر که در آن تمام شاخص‌های توسعه‌ی مادی و معنوی لحاظ شده است، دور می‌سازد.

از این جهت، پرداختن به بحث سنت‌های الهی یکی از ارکان تهیه الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت است و ضرورت اجرای چنین طرحی را تبیین می‌کند. با نگاهی به بخش چهارم این نوشتار که به دست‌وپاها و ابزارهای تحقیق می‌پردازد نیز می‌توان اذعان کرد که تحقیقاتی از این دست از آن جهت که حاصل آن می‌تواند نظریه‌های توسعه و... را دستخوش تغییر کند برای جامعه نخبگانی یک امر ضروری به شمار می‌آید.

۳. مروری بر ادبیات و پیشینه تحقیق

بحث برخورداری جوامع از قوانین و سنن الهی علی‌رغم اهمیت فراوانی که دارد کمتر در اندیشه متفکران اجتماعی قدیم مورد توجه قرار گرفته تا اینکه ابن‌خلدون (متوفای ۸۰۸ ق) در مقدمه کتاب «العبر و دیوان المبتداء و الخبر فی ایام العرب و العجم و البربر و من عاصرهم من ذوی السلطان الأكبر» از آنها در تحلیل رویدادهای اجتماعی استفاده کرده است.^۱ پس از وی، مقریزی (متوفای

۱. ر.ک: عبدالرحمن بن‌خلدون؛ مقدمه ابن‌خلدون؛ ج ۱، صص ۶۰، ۲۷۵، ۳۱۱، ۳۱۳،

۸۴۵ ق) در «اغاثة الامة بكشف الغمة» به‌همان سبک ابن‌خلدون از سنن الهی در تحلیل تاریخی رویدادهای مصر بهره می‌برد، منتها وی فقط به حوادث سلبی می‌پردازد و عوامل بلاها و گرفتاری‌ها را تحلیل می‌کند.^۱

مفسران در ذیل آیاتی که به سنت‌های اجتماعی تصریح کرده‌اند، به‌عنوان یک بحث تفسیری عام به آنها پرداخته‌اند؛ اما این بحث‌ها اندک بوده است؛ برای نمونه، در قرن پنجم شیخ طوسی (متوفای ۴۶۰ ق) در «التبیان فی تفسیر القرآن» از آن تعریف لغوی ارائه کرده^۲ و قشیری (متوفای ۴۶۵ ق) در «لطایف الاشارات» به‌اجمال از سنت‌های الهی سخن گفته است.^۳ این تفاسیر از کاربرد سنت‌های الهی در تحلیل رویدادها سخن به میان نیاورده‌اند تا اینکه در قرن سیزدهم بازگشت به سنت‌های الهی با بحث‌های مصداقی آغاز شد، بدون آنکه به مفهوم سنت‌های الهی تأکید شود؛ برای نمونه، سیداحمدخان (متوفای ۱۳۱۲ ق) در «تفسیر القرآن و الفرقان» و همچنین طنطاوی (متوفای ۱۳۵۸ ق) در تفسیر «الجواهر فی تفسیر القرآن الکریم» مصادیق را مطرح و در کشف قوانین طبیعی و اجتماعی تلاش می‌کنند. در واقع بحث از سنت‌ها به‌معنای در جامعه به‌عمل آوردن آنها، در واقع به‌عمل نمی‌کنند. در واقع به‌معنای اصطلاحی و رایج آن و توجه فنی و مستقل به آن، سابقه دیرینی ندارد و از این رو می‌توان تفاسیر اجتماعی چند دهه اخیر را نقطه آغاز پردازش‌های تفسیری در این باب دانست؛^۴ البته این دوره جدید با تأکیدات سیدجمال‌الدین اسدآبادی

۱. برای آگاهی بیشتر، ر.ک: زهرا روح‌الله امیری؛ «سنت‌های الهی و رویدادهای تاریخی (بررسی موردی دیدگاه مقریزی در اغاثة الامة بكشف الغمة)»؛ ص ۷-۳۲.
۲. محمدبن حسن طوسی؛ التبیان فی تفسیر القرآن؛ ج ۸، ص ۳۶۲-۳۶۳.
۳. عبدالکریم بن هوازن قشیری؛ لطائف الاشارات؛ ج ۱، صص ۱۷۴، ۳۳۹، ۳۹۰-۳۹۱ و ۶۳۲-۶۳۳ و ج ۲، صص ۹۷، ۱۵۰، ۵۰۳، ۵۱۰ و ۵۲۱ و ج ۳، صص ۲۰۲، ۲۹۵، ۴۲۸، ۴۹۷ و ۶۱۶.
۴. سیدحسین فخر زارع؛ فلسفه اجتماعی در قرآن؛ ص ۲۱۴.

(متوفای ۱۲۷۵ ش) در مقالات عروة الوثقی^۱ شروع می‌شود و پس از ایشان افرادی مانند شیخ محمد عبده (متوفای ۱۳۲۳ ق) و رشید رضا (متوفای ۱۳۵۴ ق) صاحب «تفسیر المنار»^۲ و جمال‌الدین قاسمی (متوفای ۱۳۳۲ ق) در «محاسن التأویل»^۳ و احمد مصطفی مراغی (متوفای ۱۳۷۱ ق)^۴ و سید قطب (متوفای ۱۹۶۶ م) در «فی ظلال القرآن»^۵ و ابن عاشور (متوفای ۱۳۹۴ ق) در «التحریر و التنویر»^۶ و علامه سید محمد حسین فضل‌الله (۱۹۳۵-۲۰۱۰ م) در «من وحی القرآن» این مسیر را ادامه دادند. علامه سید محمد حسین طباطبایی (۱۲۸۱-۱۳۶۰ ش) در «المیزان فی تفسیر القرآن»^۷ و شهید مطهری در «مجموعه آثار (ج ۲)، «جامعه و تاریخ» و ج ۱۵، «فلسفه تاریخ» و...»^۸ و شهید صدر در

۱. سید جمال‌الدین اسدآبادی و محمد عبده؛ العروة الوثقی والثورة التحريرية الكبرى؛ صص ۱۳، ۴۹ و ۱۳۰-۱۳۱.
۲. محمد رشیدرضا؛ تفسیر المنار؛ ج ۱ صص ۱۰۳ و ۱۰۴، صص ۱۳۸ و ۳۶۸ و ج ۴، صص ۱۷۳ و ج ۱۲، صص ۱۹۹ و ج ۱۰، صص ۵۱۰.
۳. جمال‌الدین قاسمی؛ محاسن التأویل؛ ج ۱، صص ۱۷۱ و ج ۲، صص ۹۶، ۳۹۷، ۴۱۹ و ۴۶۵-۴۶۶ و ج ۳، صص ۴۷۴-۴۷۵ و ج ۴، صص ۱۷ و ۳۱۸-۳۱۷.
۴. احمد مصطفی مراغی؛ تفسیر المراغی؛ ج ۱، صص ۴۷، ۱۱۶، ۱۲۸، ۱۳۹، ۱۵۸، ۱۶۵-۱۶۶ و ۲۲۲ و ج ۲، صص ۲۳، ۵۱، ۸۶، ۹۰، ۱۱۹، ۲۰۸، ۲۱۵، ۲۲۶-۲۲۷ و ج ۳، صص ۶۶، ۱۵۷ و ۱۶۴ و ج ۴، صص ۴۳، ۷۴، ۹۲، ۱۰۶، ۱۴۰-۱۴۱ و ۱۵۸ و ج ۵، صص ۹۲ و ۱۸۷ و ج ۷، صص ۱۱۶ و ۲۱۴ و ج ۸، صص ۲۰-۲۲ و ۱۴۲ و ج ۹، صص ۱۱، ۹۴، ۹۵، ۹۷، ۱۰۸ و ۱۲۳ و....
۵. سید قطب؛ فی ظلال القرآن؛ ج ۱، صص ۴۳ و ج ۲، صص ۹۴۲-۹۴۳ و ج ۳، صص ۱۳۴۰ و ۱۴۸۲ و ج ۴، صص ۲۰۳۶-۲۰۳۷ و ج ۵، صص ۲۷۵۴ و ج ۶، صص ۳۷۱۰.
۶. محمد طاهر ابن عاشور؛ التحریر و التنویر؛ ج ۱، صص ۲۹۲ و ج ۲، صص ۲۰۸ و ج ۳، صص ۱۱۵ و ج ۶، صص ۲۸ و ج ۷، صص ۴۶ و ج ۸، صص ۱۸۳ و ج ۹، صص ۱۳۵ و ج ۱۲، صص ۷۹ و ج ۱۴، صص ۱۱۳ و ج ۱۶، صص ۷۴ و ج ۱۷، صص ۹۵ و ج ۱۸، صص ۲۲۶ و ج ۲۰، صص ۱۲۱ و ج ۲۴، صص ۲۶۲ و ج ۲۵، صص ۲۱۵ و ج ۲۷، صص ۳۷۴ و ج ۲۹، صص ۳۹۶.
۷. سید محمد حسین طباطبایی؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ ج ۱، صص ۳۵ و ۳۴۳ و ج ۲، صص ۱۱۰، ۱۸۴، ۱۸۵، ۳۰۸، ۳۰۷، ۳۱۱، ۳۲۲-۳۲۳ و ۳۵۸-۳۵۶.
۸. مرتضی مطهری؛ مجموعه آثار؛ ج ۱، صص ۳۵۸-۳۵۶.

«المدرسة القرآنية» از بارزترین اندیشمندانی‌اند که مباحث مربوط به سنت‌های الهی را به خوبی مطرح کرده‌اند. در دوره معاصر، علی صفایی حائری (متوفای ۱۳۷۸ ش) در اغلب آثار خود و علامه محمدتقی مصباح‌یزدی در «جامعه و تاریخ از نگاه قرآن» و علامه عبدالله جوادی آملی در کتب تفسیری خود، فراوان از سنت‌های الهی سخن گفته‌اند و تلاش کرده‌اند که آن را در تبیین رویدادهای اجتماعی به کار گیرند. نگاهی به این پیشینه علی‌رغم اهمیت بحث سنت‌ها، موجب شده است برخی از پژوهشگران، تاریخ توجه به سنت‌های الهی را شگفت‌انگیز بدانند.^۱

آرزوی تحقق جامعه‌ای مطلوب از آن جهت که در فطرت انسان‌ها ریشه دوانده است تکلیفی‌ای به درازای تشکیل جوامع انسانی دارد؛ ولی طرح دستیابی به الگویی که بر اساس دیدگاه اسلام جامعه مطلوب را ترسیم و نظریه اسلامی پیشرفت را ارائه کند، به صورت چندانی برخوردار نیست. این مسئله برای اولین بار توسط مقام معظم رهبری در مجمع نخبگان مطرح شد و مورد اقبال اندیشمندان قرار گرفت. در این موضوع، بحث‌ها، کتاب‌ها و نوشته‌هایی در قالب کتب و مقالات عرضه شده است. برخی از مقالات ارائه‌شده عبارت‌اند از: «جامعه مطلوب در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت» نوشته مصطفی سلیمی فر و موسی مطلبی، «مبانی انسان‌شناسی و حیانی نظریه پیشرفت با رویکردی عرفانی» نوشته محمد جواد رودگر، «ماهیت پیشرفت و ضرورت تأملی در مبانی آن در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت» نوشته محمد مشکات، «دین‌شناسی و الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت (با تأکید بر گستره‌شناسی اسلام)» نوشته

۱. ر.ک: سعید بهمنی؛ «امکان‌سنجی کاربرد سنت‌های اجتماعی قرآن در هوش مصنوعی». همو؛ «چالش‌های کاربردی سنت‌های الهی در هوش مصنوعی؛ ۱۹/۱۹/۱۴۰۱». همو؛ «هفت چالش فرارویی به‌کارگیری سنت‌های الهی در شبیه‌سازی و هوش مصنوعی»؛ ۲۶/۰۷/۱۴۰۰.

حمیدرضا شاکرین، «الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت ضرورت‌ها و نتایج» نوشته حسن بنیانین، «الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت پیش‌نیازها اصول و آسیب‌ها» نوشته علی ذوعلم، «نقش دین در توسعه» نوشته علیرضا شجاعی زند، «گذار آغازینی از مفاهیم و نظریه‌های توسعه به سوی الزامات کلی الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت» نوشته مصطفی سلیمی فر...؛ با این حال، در میان آثاری که تاکنون انتشار یافته، اثری مستقل یافت نشد که به ارتباط سنت‌های الهی و موضوع پیشرفت و پسرقت جوامع بپردازد؛ هرچند در میان آثار معاصران به صورت اجمالی و جسته‌وگریخته به موضوع فوق اشاره شده است. در این بین تنها اثری که به موضوع این نوشتار پرداخته، کتاب «پیشرفت و تعالی از دیدگاه سنت‌های الهی» نوشته نوری روحانی و محسن عرفانی است که با نقطه مطلوب در این حوزه فاصله بسیار دارد.

۴. اهداف، زمینه‌های استفاده و کاربردهای تحقیق

پژوهش پیش‌رو با هدف ارائه تحقیق در زمینه پیشرفت (تحقق جامعه مطلوب اسلامی) و سنت‌های اجتماعی الهی به کار آمده و در صدد است با جستجو در آیات و روایات به قوانین مشروطی که ناظر به امور دنیوی و در حیطه زندگی اجتماعی است دست یابد، تا در پرتو آن بتوان الگویی برای تحقق پیشرفت همه‌جانبه ترسیم کرد؛ به عبارت دیگر، از این تحقیق توقع می‌رود زمینه‌ای برای ترسیم نقشه راه جامع و کلان حرکت جامعه به سمت آرمان‌ها را فراهم کند.

همچنین می‌توان تصحیح رفتار و تعاملات اجتماعی و بهره‌برداری آموزشی از این تحقیق را از اهداف کاربردی این طرح به شمار آورد.

از این رو نتایج این تحقیق را می‌توان در موارد زیر مفید دانست:

۱. تولید دانش سنت‌های الهی (این طرح می‌تواند از گام‌های ابتدایی در تولید دانش سنت‌های الهی به شمار آید). موضوع این دانش، رفتارهای مستمر و باثبات خداوند است.

۲. ارائه چارچوبی برای تدوین الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت و زمینه‌سازی برای تحقق جامعه مطلوب.

۳. بهره‌برداری پژوهشی و آموزشی از این تحقیق در دانشگاه‌های کشور و مراکز حوزوی.

۵. سؤالات اصلی و فرعی

چه نسبت و رابطه‌ای بین سنت‌های الهی و پیشرفت برقرار است؟ و در واقع بر اساس سنت‌های الهی اجتماعی (قوانین مشروط)، عوامل فرامادی و معنوی تأثیرگذار و نتایج اجتماعی برآمده از آن در پیشرفت جامعه کدام‌اند؟

سؤال اساسی فوق، پرسش‌های فرعی دیگری را در خود جای داده است که این تحقیق بدان خواهد پرداخت؛ مانند اینکه الف) سنن ناظر به پیشرفت (فزونی نعمات) و پسرفت (کاهش نعمات) جوامع کدام‌اند؟؛ ب) شرط و جزای این سنن چیستند؟ چه عواملی تأثیرگذار است و چه ابعادی از ابعاد جامعه تأثیر می‌پذیرند؟؛ ج) تأثیر عوامل فرامادی و معنوی بر پدیده‌های اجتماعی چگونه و به چه میزان است؟؛ د) دستاوردهای بحث سنت‌های الهی در سنجش دانشی و غیردانشی چیست؟

۶. شرح فرضیه تحقیق و تفاوت آن با فرضیه‌های رایج

این تحقیق اکتشافی است و نیازی به فرضیه ندارد، در عین حال با اندکی تسامح می‌توان جمله زیر را فرضیه این تحقیق برشمرد: اسباب فرامادی و معنوی در قالب دو سنت اصلی و کلان ناظر به افزایش نعمات و کاهش نعمات تأثیر شگرفی در پیشرفت (همه‌جانبه) و پسرفت (هرچند با پیشرفت تک‌بعدی) جوامع انسانی دارند.

نسبت به وجود قوانین الهی که در قالب آن عوامل فرامادی و معنوی بتوانند در حوادث عالم تأثیرگذار باشند دیدگاه‌های متفاوتی^۱ وجود دارد:

۱. برای توضیح بیشتر، ر.ک: قاسم ترخان؛ «نقش و تأثیر علل و عوامل فرامادی در بلایای طبیعی»، ص ۳۵-۶۶.

الف) گروهی از روشنفکران مسلمان و مستشرقان، از اساس علل معنوی را انکار کرده و تمام اموری که در ظاهر از امور ماورای طبیعی هستند را تأویل برده و توجیه مادی می‌کنند. این دیدگاه یکی از فرضیه‌های رقیب به شمار می‌آید.

ب) در برخی از دیدگاه‌ها با این مبنا که زبان آیات و روایات تاریخ‌مند یا به‌نحو استعاره و کنایه است، علل معنوی موردانکار قرار می‌گیرند. اینان بر این باورند که چنین مطالبی از آن جهت، در متون دینی آمده است که مؤمنان برای ادامه راه امیدوار شوند، نه اینکه از آثار واقعی عوامل معنوی در جهان، خبر دهند. دو دیدگاه فوق را می‌توان از جمله دیدگاه‌های انکارگرایی برشمرد.

ج) در برخی از تفکرها، علل فرامادی و معنوی انکار نمی‌شود؛ اما مطرح می‌شود که عضو حدائق ثابت کرده تأثیر این امور بسیار محدود بوده و در شرایط خاص است. در این روش، توجیهی برده از رازهای دینی برداشته و علل طبیعی به جای علل معنوی نشانده شده است؛ لذا بر اساس عقلانیت مدرن، علل غیبی و معنوی باید به حاشیه زندگی رانده شود. باید در متن آن قرار گیرد (نفی کارکرد حداکثری).

د) برخی با اثرپذیری از مسلک اشعری و انکار علیت، قوانین حاکم بر جهان طبیعت را شبیه به قرارداد‌های اجتماعی می‌دانند که می‌تواند با امر دیگری و بر اساس قرارداد جدید جایگزین شود.

فرضیه حاضر ضمن رد دیدگاه‌های رقیب، به نفی کارکرد حداقلی باور دارد. هم تأثیر علل طبیعی و ماورای طبیعی را توأمان می‌پذیرد و هم تأثیر علل معنوی و مجرد را در متن تلقی می‌کند؛ البته توجه دارد که در تبیین، تحلیل، تعلیل و تصویر آن باید از فلسفه و حکمت صدرایی مدد جست؛ براین اساس، سخن و دیدگاه علامه طباطبایی و دیگر اندیشمندان این سنت فکری مورد استناد نوشتار حاضر قرار می‌گیرد. بر اساس نگاه علامه طباطبایی، علل معنوی در طول علل مادی‌اند نه در عرض آن؛ یعنی این علل از طریق علل مادی عمل می‌کنند و آنها را به خدمت می‌گیرند، نه اینکه خود مستقل و به‌صورت مباشر موجب آثاری که

در آیات و روایات آمده است، شوند؛ به عبارت دیگر، اسباب معنوی علة العلل و علت با واسطه‌اند نه اینکه علت قریب و مباشر باشند.

۷. روش انجام تحقیق

از سه روش عمده در انجام تحقیق (تاریخی، آزمایشی و توصیفی)، این پژوهش از روش توصیفی با تأکید بر مطالعات همبستگی (بررسی روابط دو متغیر) و از روش نقلی و تحلیل آیات و روایات استفاده خواهد کرد.

در این تحقیق داده‌ها بر اساس روش استنباطی - اجتهادی تحلیل خواهند شد و البته از آن جهت که آیات و روایات رکن اساسی جمع‌آوری داده‌ها در این نوشتار هستند، اعتبار آنها ملاکی برای اعتبار ابزار تحقیق و روایی آن است.

در مرحله جمع‌آوری نتایج نیز از قابلیت سنجش و تکرار و از پایداری برخوردار است. اگرچه این پایداری در بُعد کلان قابل پیگیری و نیاز به بررسی دوره‌هایی از تاریخ است.

۸. نوآوری تحقیق

بیان شد که تحقیق حاضر، بستر و گامی برای عرضه سنت‌های الهی به صورت دانش است و در این باره گام‌های درخوری که رویکرد تحلیلی این نوشتار را داشته باشد برداشته نشده است. با این حال می‌توان به موارد مهم زیر به عنوان نوآوری اشاره کرد.

۸.۱. نوآوری از حیث ساختار و طبقه‌بندی

نوشتار پیش‌رو، ضمن توجه به گونه‌های طبقه‌بندی سنت‌ها و نیز طبقه‌بندی عوامل تأثیرگذار معنوی و نسبت‌سنجی این عوامل با پیشرفت اجتماعی به عنوان نتیجه بر اساس سنت‌های الهی، ساختار جدیدی را ارائه کرده است.

در این ساختار، ضمن تقسیم‌سنن از حیث عامل (عوامل اعتقادی، اخلاقی و رفتاری) و بررسی سنت‌ها از حیث نتیجه (پیشرفت یا پسرفت جامعه)، تأثیر هر یک از عوامل بینشی، منشی و رفتاری، در این نتایج مورد

بررسی قرار گرفته است.

براین اساس، تقسیم کلان سنن به دو قسم اصلی ناظر به فزونی نعمات و نقصان نعمات و تقسیم هریک از آنان به سنن فرعی، از نکات مهم و اساسی این پژوهش است که در منابع دیگر یافت نشد.

۸۲. نوآوری در محتوا

از حیث محتوایی می‌توان اکثر مباحث این تحقیق را بی‌پیشینه دانست. در اینجا به برخی از موارد اشاره می‌شود:

الف) تقریر جدیدی از معناشناسی سنّت و گزینش معنای اعم از معنای عام و خاص و اخص.

ب) تبیین قوانین مشروط در قالب شرط و جزا: این نوشتار، ضمن توضیح سنن و قوانین ناظر به پیشرفت و پسرفت و بیان سنّت‌هایی که کمتر مورد توجه قرار گرفته، یا اساساً به‌عنوان سنّت مطرح نشده، یا ناظر به پیشرفت و پسرفت تحلیل نشده است؛^۱ از سویی با دست‌بندی عوامل تأثیرگذار به لیستی از عوامل معنوی و فرامادی تأثیرگذار دست یافته و از سویی دیگر با دسته‌بندی نتایج در قالب ابعاد سه‌گانه جامعه، لیستی از نتایج را ارائه کرده است.

ج) توجه به نظام سنّت‌ها و بیان تقدم و تأخر آنها؛ مانند آنچه در سنّت استخلاف و وراثت صالحان بیان شد.

د) تبیین چگونگی ارتباط بین عوامل معنوی و فرامادی و عوامل مادی در قالب چهار نکته اساسی که در هیچ منبعی یافت نشد.

ه) توجه به میزان تأثیر و شروط جریان سنّت‌ها که در نوع خود بدیع است. برخی از عوامل شرط کافی نیستند و برای جریان سنّت، نیازمند شرط مکمل یا فقدان مانع‌اند.

و) نشان دادن امتداد دانشی و غیردانشی سنّت‌ها: در بخش چهارم

۱. این احتمالات سه‌گانه مانعة الخلو می‌باشند؛ یعنی برخی از سنّت‌ها مانند سنّت خلف را یافت که هر سه عنوان و احتمال فوق بر آن انطباق می‌یابد.

به امتداد مباحث سنت در نظریه‌های توسعه و علوم انسانی و نیز نقد «سند توسعه پایدار» پرداخته شد که از نظر نگارنده باب جدیدی را به روی پژوهشگران می‌گشاید؛ برای نمونه، در این زمینه روشن شد یک حرکت عمومی برای جهان وجود دارد که در قالب سنت رقابت‌پذیر تحقق می‌پذیرد و بقیه حرکت‌ها و سنن اعم از سنن مطلق و مشروط در داخل این حرکت عمومی و سنت رقابت‌پذیر قرار دارند؛ بر این اساس، حرکت تکاملی تاریخ و جامعه را باید بر اساس همان حرکت عمومی و در قالب سنن مطلق و مشروط تصویر کرد و علاوه بر آن نه تنها سنن تاریخ و اجتماعی بلکه سنن فردی را نیز برخوردار از وجه تمدنی دانست.

(ز) در این اثنا به چرایی و راز مانایی تمدن‌های سکولار، پاسخ جامع و درخوری داده شده است.